

KLANICZAY TIBOR: ZRINYI MIKLÓS

Bp. 1954, Akadémiai Kiadó, 548 l.

I

Amikor Kazinczy Ferenc 1817-ben második kiadásban tette közzé a *Szigeti veszedelmet*, s harmadszor nyomtatta le az *Ajium* szövegét, Zrínyi Miklós költői munkássága irodalmunk megújulásának egyik mozgatójává lett, s hamarosan a magyar irodalomtudományi kutatásnak is kedvelt területévé vált. E százados kutatómunka eredményeit Széchy Károly hatalmas terjedelmű ötkötetes monográfiája foglalta össze 1896 és 1902 között. Felesleges annak bizonyítása, hogy az azóta eltelt félszázad e művet avulttá tette, s ma már értékes részleteredményei ellenére sem használható szintézisként. A modern szemléletű Zrínyi-monográfia megalkotása elodázhatatlan feladatként állott irodalomtudományunk előtt, annak ellenére, hogy a Zrínyi Miklósról és korára vonatkozó rengeteg feltárt dokumentumon kívül nagyszámú ezideig hozzáférhetetlen adatról van tudomásunk. Ismeretes, hogy Zrínyinek 1645-ben, a zsoldba szegődés ügyében, Velence számára tett ajánlata maig kiadatlanul hever a hajdani adriai köztársaság állami levéltárában; ismeretlen Zrínyi-levelek minduntalan bukkannak fel hazai gyűjteményeinkben, a külföldi kutatás pedig még egészen meglepő eredményeket hozhat. Klaniczay Tibor Zrínyikönyve mindezek ellenére a szó szoros értelmében hiányt pótol, s marxista irodalomtudományunk egyik újabb és igen jelentős eredményének számít. Az innen-onnan még előkerülő adatok az összkép helyességén nem sokat fognak változtatni, és pályája értékelését lényegesen nem befolyásolják.

Klaniczay Tibor művének első nagy értéke éppen abban áll, hogy a Zrínyipálya egészét, összefüggéseit sohasem téveszti szem elől, és Széchy közel másfélszer lapjával szemben, ennek egy-harmadára szorított terjedelemben is, lényegesen gazdagabb és plasztikusabb képet tud rajzolni a XVII. század költő-óriásáról. Nyilvánvaló persze az is, hogy ebben a tényben a dialektikus

módszer fölünye igazolódik a pozitivisták kutatás adat-fetiszáló töredezettségével szemben. Klaniczay könyve filológiai értelemben nemcsak összefoglalás az eddigi kutatásoknak, hanem azoknak nem egy ponton lényeges továbbfejlesztése. Az életrajz vonalán gyakorta megelégszik takarékos utalásokkal és összefoglalásokkal, s ugyanígy jár el nem egyszer az eszmei és esztétikai elemzések során is, de annál inkább törekszik arra, hogy Zrínyi szellemi fejlődését magukból a művekből mutassa meg.

Az új Zrínyi-monográfia egyik vezető gondolata a nagy költő és hadvezér politikai tudatosodásának folytonos fejlődése: hogyan lett a Habsburg- király gyámfiából az önálló nemzeti királyság elméletfrója, hogyan jut el a központosított állam teóriájától a Habsburg-birodalommal való végleges szakítás gondolatáig, sőt a nemzeti felszabadulás konspiratív előkészítéséig, ezt az utat rajzolja meg Klaniczay Tibor. A rajzolt kép meggyőző, legfeljebb arról lehet vitázni itt-ott, hogy Zrínyi politikai tudatosodása elérte-e már azt a fokot, amelyet a szerző az adott korszakban neki tulajdonít. Így például el lehet gondolkozni azon, hogy a *Szigeti veszedelem*-nek valóban tükröznie kell-e »az új politikai rendszernek, a feudális állam fejlettebb, a feudális anarchiával szemben haladóbb formájának, az abszolút monarchiának az igényét is.« (139. l.). Az kétségtelen, hogy Szigetvár a rend, a szervezettség, az összefogás mintája, s erre művészi szempontból is multhatlanul szükség van, mint a folyamatosan zúlló török sereg kontrasztjára, de az még nem bizonyos, hogy Zrínyi már 1646-ban eljutott a központosított monarchia szükségesség voltának felismeréséhez. A szerző természetesen nem egyszerűsíti le a kérdést, s nagyon helyesen jegyzi meg, hogy »a hangsúly nem a tételes megfogalmazásokon, hanem az események, a történeti folyamatok művészi ábrázolásán van« (u. ott), de az a példa — Petráf basának egységre intő szavai a VIII. énekből —, amelyet itt főérként

felhoz, nem mond többet, mint a sallustiusi »concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur«. Ez pedig az antiktól örökölt humanista toposz, s ha jól megfigyeljük, Petráf gondolataiban szöszérint Sallustius kifejezései csendülnek vissza (»Kis dolgokat egység nagyra neveli... De nagy s erőseket az földre leverli.« VIII. 65), nem, vagy keveset bizonyítanak hát amellett, hogy itt a humanisták által követelt centralizáció eszméjének művészi tükrözéséről van szó. Az egység emlegetése, mint mondtuk, lehet moralizáló közhely is. — Egy másik példa. A szerző Zrínyi utolsó hónapjainak politikai terveit így foglalja össze: »Vég-eredményben megállapíthatjuk, hogy Zrínyi a vasvári béke után a Habsburg-ellenes magyarországi erők megszervezésére, Erdély-lyel és a szomszéd népekkel való összefogásra, külföldi — elsősorban francia — segítség biztosítására, a népből toborzott hadsereg felállítására, a Habsburgoktól való elszakadásra, a török által megszállt területek felszabadítására, XIV. Lajos, vagy saját maga királlyá választására, de mindenképpen saját vezetése alatt az önálló, egységes Magyarország megteremtésére törekedett.« (521. l.) Azt hiszem, hogy a Zrínyi utolsó hónapjaira vonatkozó és rendelkezésünkre álló szűkszavú adatok nem igazolják mindenben ezeket az éles következtetéseket. Távorról sem akarjuk kétségbe vonni, hogy Zrínyi Miklós eljutott a Habsburgoktól való elszakadás gondolatához; erre mutat az is, hogy tervezetéseinek örököse, Zrínyi Péter, a Wesselényi-összeesküvés kirobbanásakor, I. Rákóczi Ferenchez hasonlóan, megkísérelte a fegyveres felkelést. Mindemellett valószínű, hogy a Klaniczay Tibor végkövetkeztetésében felvázolt politikai terv minden eleme még csírájában sem volt együtt Zrínyi gondolatvilágában. Vegyük csak egyedül a román fejedelemségekkel való összefogás lehetőségét. Forrásunk itt Gremonville 1664. nov. 6-i jelentése XIV. Lajoshoz. A követ Bethlen Miklósról hivatkozva helyezi kilátásba a magyarok, erdélyiek és a két román vajdaság Habsburg-ellenes szövetezésének megkísérlését. A terv magán viseli a XVII. században annyira megszokott »légüres térben való diplomatisálás« minden ismervét (V. ö. Szekfi Gyula: Bethlen Gábor, Bp. 1929. 19. l.). Az egész valószínűleg a fiatal Bethlen ötlete, amelyet a francia követ dagaszt nagyra ura számára. A machiavellista és realpolitikuss Zrínyi agyában ily kevés alappal bíró elgondolások aligha teremtek meg. Neki nem igen lehettek kétségei Apafi Mihály Erdélyének és a két román fejedelemségnek katonai értéke felől; a Sztambul torkában fekvő vajdaságok Habsburg-ellenes megmozdulása egyébként is csak a török engedélyével lett volna lehet-

séges, ez pedig Zrínyi törökellenes koncepciójával áll szöveg ellentétben. Felsorolt észrevételeink ellenére is újólag hangsúlyozzuk, hogy a szerző által megrajzolt politikai fejlődés vonalat helyesnek tartjuk, legfeljebb a fejlődés útjében lassabb: a centralizált monarchia megteremtésének eszméje talán csak 1653 tájára tisztázódik Zrínyi gondolataiban, utolsó tervei viszont bizonyára chaotikusabb állapotban voltak halála pillanatában, mint a szerző feltételezi.

Zrínyi Miklós politikai eszméinek tudatosodásához döntő mértékben járult hozzá az 1653-tól 1659-ig tartó horvátországi parasztlázadás. Ennek teljes feltárása és pontos megvilágítása a monográfia egyik legnagyobb érdeme, hiszen az eddigi kutatás e téren hallgatott, vagy egyenesen torzított, mint Széchy Károly is, holott a parasztlázadás tanulságainak levonása nélkül Zrínyi a *Mátyás király* vagy az *Ájtum* eszmei mondanivalóját nem tudta volna kialakítani. »Zrínyi, amikor a földesurak és a jobbágyok osztályharca kiéleződött, korábbi magatartásához maradt hű, eddig is tapasztalt jobbágyvédő álláspontját nem hajtotta el, mint valami álarcot. Csakhogy korábbi jobbágyvédő magatartását nem lehetett a felkelés esetében változatlanul fenntartani. Ha Zrínyi nem akarta megtagadni korábbi elveit, akkor előre kellett lépnie: a földesúrral kellett szembefordulnia, el kellett ismernie a parasztok követeléseinek igazságos voltát. Zrínyi nagyságának egyik legszebb bizonyítéka, hogy meg tudta tenni ezt a lépést, hogy becsületével ellenkező dolgoknak nyilvánította a parasztok elleni hadakozást.« (361. l.) Ennek a szép összefoglalásnak minden szavával egyetérthetünk, s a legcsekélyebb mértékben sem aggaszt bennünket, hogy következtetései az Erdődy-párti *Relation* alapulnak: az ellenfél itt kétségtelenül igazat mondott, midőn Zrínyi szavait idézte (hogy t. i. »nem esnék becsületire a pórokra való hadakozás«), s nem is tudta, hogy szándéka ellenére mekkora dicsőretet mondott a bán jelleméről.

2

Utaltunk már arra, hogy Klaniczay Tibor könyve a költő eszmei-politikai tudatosodásának folyamatát műveiben kíséri figyelemmel, s ezen a téren nyújtja a legszebb eredményeket. Szűkreszabott helyünk nem engedi meg az elmélyedést, de a *Szigeti veszedelem* és a legnagyobb próza művek esetében legyen szabad összefoglalnunk az új Zrínyi-monográfia műelemzéseivel kapcsolatos észrevételeinket.

A *Szigeti veszedelem* elemzése közel 160 lapot kap, s kétségtelenül a leggazdagabb és legtartalmasabb, amelyet eddig irodalmunk

legnagyobb eposzáról adtak. Részletesen megvizsgálja a hősköltemény genezisének problémáit, kimutatja elődeit a magyar költészetben, igazolja azt a többször hangoztatott, de soha rendszeresen nem bizonyított tételt, hogy a *Szigeti veszedelem* műfaji előzményét a históriás énekeknek kell keresnünk; összegyűjti a históriás énekek eposzi felhasználásra alkalmas eszmei és formai elemeit (csodás mozzanatok, szerencse-képzet, égi jutalom, a török csapás protestáns-vallásos magyarázata, az egység dícsérete). A nagy eposz genezisében lényeges szerepet játszik Balassi Bálintnak a végvári életről adott művészi ábrázolása, a Rimay-féle *Epicédion*, sőt a széphistória is (Delimán és Kumilla). Az eszmei mondanivaló törzse, az országot pusztító ellenség kikerekének isten büntetésével való magyarázata, a reformátori tanítás átvétele, s így közvetlenül ez is magyar hagyományban gyökerezik, de nincs semilyen felekezeti-polémikus éle vagy teológiai-dogmatikai jellege (Mégváltás-eszme vagy »helyettes elégtétel«). Rámutat az elemzés arra, hogy e nemzeti köztudattá vált protestáns tanítást Magyar István közvetítette Zrínyihez, mégpedig határozottan a török kiűzésének kérdésével kapcsolva össze. Magyar hatásának pontos felismerése igen szép részlete a tanulmányban. A reformátori tanítással kapcsolatban viszont legyen szabad felhívnom a szerző figyelmét arra, hogy Károlyi Gáspár *Két könyv* című művének jó, modern elemzése van Kathoná Gézától (Debrecen, 1943, *Teológiai Tanulmányok* 75. sz.), amely kimutatja a török kérdés magyar szemléletének witembergi, luther-melanchtoni gyökereit. Kathona Géza eredményeinek a Zrínyi-kutatás számára való értékesítése azért is hasznos lenne, mert még világosabbá tenné a Zrínyi-koncepció politikus voltát: a reformátorok (Farkas András, Batizi András, Benczédi Székely István, Károlyi Gáspár) ugyanis a török kérdést apokalyptikus váradalmak szemszögéből nézték, mindenek Zrínyinél nyoma sincs.

A külföldi eposzok hatásának taglalásában az elemzés Arany János csapásán járhat, emellett azonban nem egy sikerült bizonyítékkal igazolja azt a tételt, hogy Zrínyi egyetlen nagy külföldi eposzszal sincs a szolgái függés viszonyában. A történeti adatok gondos összevetésével viszont azt mutatja ki, hogy az 1566-os szigeti ostrom önmagában egyáltalán nem volt eposzi tárgy, hőse messze maradt az eposzi hősök jellembeli kiválósága mögött, mégis a szigeti téma alakult százados fejlődés során az egyetlen lehetséges eposzi témává. Döntő módon hozzájárult ehhez az a nagyszámú irodalmi feldolgozás, amely már Zrínyi előtt részben népies, részben humanista szellemben folyton nagyította az ostrom

jelentőségét. A történeti forrásoknak és a néphagyomány szerepének gondos vizsgálata fejezi be a *Szigeti veszedelem* genezisének taglalását. Kissé részletesebben időztünk e kérdés vizsgálatánál, mert az eposznak a magyar előzményekhez kapcsolását, a mintákhoz és forrásokhoz való viszonyának gazdaságos és mégis teljes tisztázását a monográfia igen sikerült részének tartjuk.

Magának az alapkoncepciónak és a cselekménynek az elemzése azon a vitathatatlanul helyes felismerésen alapszik, hogy a *Szigeti veszedelem* csak akkor válik eposzá, ha a magyarság győz, és ezt a költő — a végső bukás ellenére is — művészi hitelessé tudja tenni: be kell tehát mutatnia, miképpen lesz a félvilág meghódítására alkalmas többszázézes török hadsereg szétzúllott, vert hordává, amely megmaradásának egyetlen biztosítékát a vár alól való elvonulásban látja. Klaniczay Tibor gondolatmenete e tekintetben annyira meggyőző, hogy fenntartás nélkül elfogadhatjuk. Valóban igaz, hogy »Zrínyi nemzeti programja, a török kiűzésének és az ország felszabadításának gondolata nagy meggyőző erővel és művészi hitelességgel érvényesül a *Szigeti veszedelem*ben.« (136. l.) Egyet kell értenünk a szerzővel abban is, hogy minden nagy remekműnek saját kora társadalmi problémáit is kell tükröznie. Nagyon jó az a megfigyelés, hogy a *Szigeti veszedelem* történeti hűséggel mutatja ugyan be a XVI. század végvári életét, költője mégis saját korának, a harmincéves háború időszakának korszerű katonai elvei szerint gondolkozik, s hőseiben századának tudós hadvezérék állítja elének. Egy dologban nem vagyunk bizonyosak — s erre fentebb is utaltunk —, hogy ez az eposzi koncepció már szinte a tudatosság fokáig emelve hordozná az abszolút monarchia igényét. Az nyilván nem tagadható, hogy Zrínyi olvasta Machiavellit, osztozott a Mátyás-hagyomány iránti nemzeti rajongásban, ismerte Zsámboki, Forgách, Istvánffy centralisztikus eszméket hirdető műveit, de ahhoz, hogy mindez művészileg tükröződjék a *Szigeti veszedelem*-ben, a 26 éves fiatalemberénél nagyobb politikai látókör és tapasztalat lett volna szükséges. Nem akarjuk kétségbevonni, hogy Zrínyi tapogatózott ilyen irányban, de éppen a Habsburg-kérdésben elfoglalt bizonytalan álláspontja mutatja, hogy a központosított nemzeti állam igénye még nem merülhetett fel benne világos tudatossággal. Mond ilyet a szerző is: »Zrínyi mindezt még nem látta a politikai tudatosságával, művészi látásával azonban fel tudta fogni a magyar társadalom belső ellentmondásait...« (150. l.), de bennünket éppen a politikai tudatosság és a művészi látás ilyen szétválasztása nyugtalanít. Nem érez-

zük egészen meggyőzőnek azt, hogy Zrínyi képes lett volna a centralizációs tendenciák olyan kettéválasztására, hogy az erkölcsös vonásokat a népi etika szellemében megalkotott hőseire ruházza, a korszerű, de erkölcsstelen elveket pedig a török szájába adja, vagy a keleti despotabirodalom rajzába dolgozza bele. Erre az ellenvetésre persze nyugodtan azt lehet felelni, hogy az említett kettős ábrázolásmód minden kétséget kizárólag ott található a *Szigeti veszedelemben*: a török alakok valóban politikusabbak, realistább gondolkozásúak, mint a naív-heroiikus szigeti vitézek. Mi csak egyelőre azt kérdezzük, hogy ez a művészi ábrázolásmód feltétlenül a centralizáció problémájával van-e összefüggésben. A kérdés fontossága további vizsgálódást igényel.

Egy-két rövid megjegyzést a vallás és a csodás elem felhasználásának kérdéséhez. A szerző hajlik a felé az álláspont felé, hogy Zrínyi csodás eleme nagy művészi ügyességgel és eklektikus eljárással keresztény, mitológikus és népi elemekből összeállított gépezet, s nem találja meg benne »valamiféle következetes keresztény egyházi gondolat érvényesülését« (155. l.). Kissé alább a csodás elemek szinkretizmusáról beszél, valamivel előbb pedig (151. l.) arról szól, hogy a *Szigeti veszedelemben* Zrínyi harcos antiklerikalizmusának és a deizmus felé előremutató szabadgondolkodásának csírái is megjelennek már. Az antiklerikalizmus szó kétségtelenül fedi Zrínyi álláspontját, bizonyára már 1646-ban is, deizmusról és szabadgondolkodásról azonban — úgy vélem — Zrínyi életpályája végén sem beszélhetünk. Közismert, hogy a deizmus, Marx szellemes meghatározása szerint, a kényelmes materialisták és ateisták felfogása, ez pedig Zrínyi nem volt. Ami másfelől a keresztény és mitológiai elemek szinkretizmusát illeti, fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy ez a felfogás egyáltalán nem ellenkezik a katolikus dogmával. Azok a klerikális kutatók, akik az antik csodás elem jelenléte miatt siránkoztak, nem ismerték saját egyházuk hiterendszerét. A katolikus tan a pogány isteneket nem küszöbölte ki, hanem pokoli démonokká degradálta őket, így a költő is nyugodtan idézhette fel az alvilágból Alektót, Tisiphonét, a Furiákat vagy Briareust, ezeknek őrdögi valóságvoltáról minden kortársa meg volt győződve. Az antik és keresztény példák párhuzamos idézése pedig Zrínyi idejében közel másfélvezredes állandó költői gyakorlat, s a katolikus jellegű középkori költészetben számtalan példája van. Legyen itt elég csak Dante eljárását idéznünk: *Inferno*-jában ott nyüzög szinte az egész antik mitológia személyzete, a *Purgatorio*-ban pedig a vezeklő lelkek oktatása mindig párhuzamos antik és keresztény példákkal

történik. (V. ö. minderre E. R. Curtius: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, Bern 1948, különösen a 459, 279, 367. lapon). Zrínyi barokk jellegű, de már erősen elvilágiasodó vallásosságában is békésen és természetesen együtt éltek ezek az elemek, átszöve mindenütt naív-népi hiedelmekkel. Nem hiszem, hogy Zrínyi csodás eleme művészi válogatás eredménye lenne. — Itt említem meg, hogy Hercules a XV. ének 37. versszakában nem a »keresztény mennyország őre«, hanem a csillagkép, amelyet a renaissance-kori, de a modern csillagterképeken is mindig nagy bottal, az ismert buzogánnyal ábrázolnak: a kép tehát nem népies. Az persze tökéletesen igaz, hogy az eposz csodás elemének, a látszat ellenére, nincs döntő szerepe e minden ízében politikusi és világi szellemű alkotásban.

A jellemábrázolás és a szerkezet egymásra utaló bemutatása szintén nagyon sikerült része az elemzésnek. Kiemelhető itt az a finom megfigyelés, hogy az eposz méltán csodált szilárd kompozícióján is van néhány vékony repedés. Ilyen, a Habsburg-kérdés tisztázatlansága miatt mindaz, ami a szigeti és a királyi viszonyára tartozik. A szerző kiemeli, hogy még Radivoj gyönyörű bajtársias viselkedése is kompozíciós hibát takar: a katonai fegyelem azt követelné, hogy meneküljön, s hajtsa végre küldetését. Hozzátehetjük ehhez azt, hogy a két vajda a katonai hibát már akkor elköveti, midőn nem igyekszik minél gyorsabban keresztülhatolni az ellenséges táboron, hanem az alvók kaszabolásába kezd.

A nyelv és stílus elemzése során az új Zrínyi-monográfia szerzője csaknem töretlen úton jár; gazdag részleteredményeinek méltatása vagy aprólékos taglalása, sajnos, nem fér egy rövid ismertetés keretébe. Nagyon szép a népies és műköltői stíluslemek elkülönítése, valamint annak a megfigyelése és alapos dokumentálása, hogyan idomul Zrínyinek általában zordon és erővel teljes stílusa a legkülönbözőbb érzelmi árnyalatok, helyzetek festéséhez. A hasonlat- és képanyag eposzi stereotípiája mellett ott van a legnagyobb változatosság is: a költő például közel félszáz változattal tudja kifejezni azt az egyszerű tény, hogy egy-egy vitéz meghal. Klaniczay Tibor részletes stilisztikai összeállításai igen értékes szolgálatot fognak tenni a további nyelvi kutatás számára: a magyar költői műnyelv fejlődésének kérdését akkor látnánk világosan, ha régi magyar irodalmunk minden nagy költőjének stílusáról rendelkezünk ilyenfajta részletes vizsgálatokkal.

A stíluskérdéssel kapcsolatban mindössze két megjegyzésre szorítkozunk. Az első a *vízi óriás*. A kép két helyen (X. 49. és X.

98.) fordul elő, az óriásnak csak a második helyen van »vízi« jelzője; mindkét fordulat a vérben gázoló Zrínyire vonatkozik. Heller Bernát (Éthn. 1919, 37. l.) habozás nélkül népnek minősíti a képet. Feltűnő azonban, hogy a magyar folklóre — legalább tudtommal — nem ismer vízi óriásokat, a Kalevala igen (V. ö. Kandra Kabos: Magyar mythologia, Eger, 1897, 163—172. l.). Gondoltam egy percig a Christophoros-képzetre, de e kérdés legjobb magyar szakértője, Trencsényi-Waldapfel Imre (Christophoros, Mahler-emlékkönyv, Bp. 1937, 319—364. l.) nem tud magyar vonatkozásokról. Így jutottam el ahhoz a gondolathoz, hogy itt Zrínyi egy merész egyéni képalkotásáról van szó, s ennek szemléleti alapja a nagyszabású olasz fontanának, a későrenaissance és a barokk kétszobrainak látványában keresendő. Igaz, hogy Bernini világhírű Triton-kútja csak 1640-ben, a Piazza Navona folyamistenei pedig csak 1647-ben készültek el, de 1585 óta állt a római Piazza Mattein a Fontana delle tartarughe, Taddeo Landini mesterműve, a firenzei Signoria-téren pedig 1577-től ott díszlik Bartolomeo Ammanantitól a Fontana di Nettuno a tengeristen kolosszális alakjával. Római útja során láthatott ily ábrázolásokat falképeken is, akár például a Palazzo Farnese-ben Annibale Carracci freskóin. Ha feltevéssünk megállnák helyét, Zrínyi közvetlen olaszországi benyomásainak számát eggyel szaporíthatnók.

A másik megjegyzésünk a Delimán-Kumilla epizódra vonatkozik. A szerző itt (197. l.) Arany János és az eddigi irodalom nyomán tasseló reminiscentiát lát. Jómagam éppen az epizód stílusa alapján tartom ezt teljesen kizártnak: ez a tragikus szerelmi légkör a széphistóriaé, az *Eurialus és Lukrécia*-é, nem az »álszent és kéjsóvár olaszé«. Az *Eurialus*-ra egyébként a szerző is utal (73. és 143. l.), azt azonban nem tartom valószínűnek, hogy Aeneas Sylvius novellájának magyar átdolgozója plebejus költő lett volna: a főúri és nagypolgári világ életét annyira belülről tudja ábrázolni, annyira azonosul velük, hogy az a néhány moralizáló mondat, amelyet a szegények erkölcsének dicséretére és tanulságként beszőni jónak lát, a lényegen mit sem változtat. Kétségtelen, hogy ez a széphistória a Kumilla-epizód legkomolyabb előzménye irodalmunkban, de Zrínyi remekelése magasabbrendű, mert minden ízében önálló, szinte azt volna kedvünk mondani, hogy a szerelmi szenvedély rajzának erejét tekintve ez a magyar *Romeo és Júlia*.

A verselés kérdéséről egyelőre nem akarunk szólni: sub iudice lis est, mindössze annyit jegyzünk meg, hogy beható tanulmányt érdemelne Zrínyi rimelése; ez persze nem

egy összefoglaló műtől kérendő számon. Zrínyinek néha olyan kitűnő rímei vannak, s ezek oly természetesen simulnak bele a költői dikcióba, hogy a legnagyobb versművészekhez is méltók lennének (V. ö. pl. XV. 6, 62, 64, 98. vsz.). Megfigyelhetjük másfelől azt, hogy az ú. n. lapos, sőt a modern olvasó által határozottan rossznak érzett rímek egy csoportjában van valami szabályszerűség: igen gyakoriak Zrínyinél az *ás, ás, as, ás*, (VI. 37.), az *és, és, és, es* (V. 3.), az *an, an, an, an* (V. 26.), az *ég, ég, ég, eg* (VII. 20), az *é, e, e, e* (XII. 60) típusú rímek. A költő tudatosan döccenti meg a rímet a magánhangzó színezetének a megváltoztatásával. Mi ennek az oka? Helyes lenne, ha a Zrínyi verselése körül kialakuló kutatások ennek a problémának is szentelnének némi figyelmet.

A *Szigeti veszedelem* elemzésének megbeszélését nem zárhatjuk le a *barokk* problémájának megemlézése nélkül. Jól tudjuk, hogy marxista irodalomtudományunknak teljességgel tisztázatlan kérdése ez, de szembe kellene már néznünk vele kritikailag, s erre legjobb alkalom Zrínyi költői munkásságának értékelése során nyílnék. Jelzőként, odavetve mindnyájan használjuk, pl. a szerző is a 69. lapon, de senki sem vizsgálja, mennyire jogosult irodalmi barokról beszélni.

Az persze érthető, hogy a barokk százféleképpen eltorzított fogalmával nagyon nehéz valamit kezdeni, Benedetto Croce már 1929-ben hevesen tiltakozott ellene, s az olasz irodalom történetéből száműzendőnek tartotta, E. R. Curtius fentebb idézett könyvében szintén használhatatlannak minősíti, ennek ellenére — valljuk meg — csaknem mindnyájunk tudatában ott kísért valaminő formában, s éppen Zrínyivel kapcsolatban (nagy távlatok, festői ellentétek, hősi pátosz, athleta Christi stb.). A szerző a 157. lapon »az abszolút monarchiák költőjéről« beszél. Ez nem a barokk költő, hiszen Weissbach is így nevezi?

3

Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájának a *Szigeti veszedelem*-mel foglalkozó részében igen kiterjedt kutatásokra támaszkodhatott, s elemzésének szempontjait nem egyszer Arany János, Gyulai Pál, Riedl Frigyes, Thury József, Négyses László, Kardos Tibor kitűnő megállapításainak segítségével alakíthatta ki. Távrolról sincs ez így Zrínyi prózai munkái esetében. E téren nemcsak az értékelés, hanem nagyrészt a filológiai feltárás munkáját is el kellett végeznie, hiszen a közismert Machiavelli és Busbequius párhuzamokon kívül Zrínyi prózai műveinek forrása, az író eredetiségének kérdése sem volt meg-

nyugtató módon tisztázva. Áll ez különösen a *Vitéz hadnagy*-ra, melynek 80 lapnyi kitűnő elemzése e Zrínyi-könyv egyik legszebb teljesítménye: Zrínyiék a korabeli tacitista irodalomhoz való viszonyát, a Baldassar Alamo-féle Tacitus-kommentár forrásértékét, az aforizmák többi lelőhelyét (Savorgnano, Ammirato, Malvezzi, Bisaccioni, Deneuve, Raimondi stb.) mind pontosan feltárja, tisztázza a Zrínyi-féle discursusok és De Silhon: *Il ministro di stato* c. művének összefüggéseit, a centuriák eredetét. Csak e filológiai részletmunka elvégzése után bontakozik ki Zrínyi igazi eredetisége, katonai és politikai éleslátása. Klaniczay új megvilágításában kap értelmet Zrínyi machiavellizmusa, ennek haladó jellege, s Zrínyiék a reakciós tacitizmussal való tudatos szembefordulása. A *Vitéz hadnagy* alapján rajzolja meg a szerző Zrínyi katonai elméletét, ennek a XVII. századi metodizmushoz való viszonyát és a vele szemben kiérlelődő magyar eredetiségét. Ez a mű egyébként Zrínyi világnézetének, szinte azt mondhatjuk filozófiájának, is hű tükré. A »vitézség«, a *virtus* Zrínyi gondolkodásában azonosul a Machiavelli-féle *virtù* fogalmával, amelynek egyetlen veszedelmes ellentéte van, az *ozio*, a henyélés, a katona vagy politikus legnagyobb fogyatkozása. Finom elemzéssel mutatja ki a szerző, miben tér el Zrínyi, Machiavellit követve, a keresztyén moráltól, de miben hajlik el viszont Machiavellitől, midőn nem engedi meg a nem becsületes, a tisztességtelen eszközök használatát. »A magyar végeken és a nép közelében felnőtt, a nép ösztönös humanizmusát átérző Zrínyi erkölcsi érzéke ezt nem fogadhatta be.« (309. l.) — Központi helyet foglal el Zrínyi filozófiai gondolkodásában a *szerecsse* kérdése, s az a nagy viaskodás, amely a gondviselés, a végzet és a sze encse eszméi között Zrínyi lelkében folyik, a *Vitéz hadnagy*-ban kap először hangot: itt következik be a *Szigeti veszedelem* vallásos-naív isten-fogalmának átalakulása. Ha a VI. discursus elemzése során nem mennék is oly messze, hogy »Zrínyi... a személyes, teremtő isten szerepét csak a teremtesre redukálta és ezzel lényegében a deizmus felé mutatott előre« (313. l.) — ezt ugyanis a discursus szövegéből nem tudom kiolvasni — az viszont kétségtelen, hogy Zrínyi nagyszabású szerecsseteóriájának »a magyar filozófiai gondolkodás történetében helyet kell biztosítani.« (315. l.) — A nemzeti abszolutizmus elméletének kialakulása is megindul a *Vitéz hadnagy*-ban, sőt Zrínyi a legfontosabb alapelveket itt fekteti le, mégis ennek az elméletnek művészetben megformált letéteményesei a *Mátyás király* és az *Áfium*.

A Mátyás-tanulmány elmélyedő elemzéséhez kevés megjegyzésünk van. Lehetne

talán vitatni a műfaji meghatározás kérdését, hogy vajjon a Pierre Matthieu-féle művek valóban királytűkrök-e. — Az igazi királytűkrökben mindig van nevelő célzat, uralkodók, fejedelmi személyek számára írják, sokszor éppen gyermekkorukban. A műfaj klasszikus mintája a xenophoni *Kyroupaideia*, amely Kyros neveltetését tárgyalja, ilyenfajta az Aeneas Sylvius Piccolomini által V. László király számára készített *Tractatus de liberorum educatione* (1450); ide sorolható I. Jakab királynak fiahoz intézett és magyarra is lefordított *Basilikon dorón*-ja és a szórakoztató, novellisztikus tendenciái mellett is még mindig oktató célzatú Guevara-féle *Horologium principum*. (E nevelési célzatot a magyar fordítás előszava is hangsúlyozza!) A királytűkröknek már erősen politikus változatát képviseli a Marliano szerzette *Theatrum politicum*, s csak igen tág határok között vehető ide az *Il principe*: a Mátyás-tanulmány történelmi kommentár jellege elég érezhetően elüt mindezeketől. A határ persze nehezen vonható meg, s a pontoskodás e kérdésben nem is lényeges. Abban mindenesetre fenntartás nélkül osztozunk a szerzővel, hogy a Mátyás-király a magyar államraison-irodalom legklasszikusabb terméke.

Egészen újszerű és ötletes annak az igazolása, hogy ebben a történeti-politikai elmélkedésben mennyi költői elem van: Mátyás alakja azért áll oly plasztikusan előttünk, mert az író egyszer már rajzolt nagyszabású eposzi hőst. Itt is van bizonyos nyoma a mitizálásnak, az eposzi alakításnak, a Mátyás köré sűrűsödő eposzi légkör azonban nem naív-vallásos, hanem renaissance-pogány. Mátyásnak »halála után mennyei dicsőség helyett az örök hírnévvel zárul pályája« (392. l.). Evvel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy a Mátyás-tanulmányban a renaissance hírnév-vágy mellett ott van az örökélet motívuma is. »Hihető nagy készüllettel volt ez a nagy lélek az isten eleiben...; ha mit ítélhet ember az örökségről, nem ok nélkül mondhatjuk, hogy isten magához vette lelkét...« Több ízben hangoztattuk már, hogy, érzésünk szerint, Zrínyi vallásos felfogása és etikája kevésbé progresszív, mint a szerző egyik-másik megállapítása mutatja.

A *Török áfium* körül felmerülő sok érdekes probléma közül egyet csupán: kimondja-e nyíltan Zrínyi, hogy magát tartja a nemzet hivatott vezérének? A szerző így magyarázza a röpirat elejének néhány mondatát, amelyekben Zrínyi a nemzet őrállójának nevezi magát. Vezéri igényét — a Mátyás-tanulmány egyes kijelentései után — aligha lehet kétségbe vonni, de erre nem a szóban forgó hely interpretációja ad alkalmat. Itt ugyanis, Ezékiel

prófeta 33. részének alapján csupán arról van szó, hogy az író a speculator nehéz és felelősséggel teljes szerepét vállalja azért, hogy őt számadásra ne vonja isten, mint ahogyan a profétánál megfenyegeti a hanyag őrállót. Ezzel a magyarázattal vág össze az *Áfium* másutt is felbukkanó szerénykedő hangneme («...semmi professióm a mesterséges szólásra nincsen...Én nem praetendálok annyit tudni, hogy mindeneket taníthassak... Mindnyájunknak kell ehhez szólnunk...» stb.)

Az *Áfium*-mal kapcsolatban jegyezhetjük meg, hogy Klaniczay Tibor a prózai művek formai értékeit és stílusát is a legnagyobb odaadással elemzi, s meggyőzően mutatja ki Zrínyi próza-stílusának fokozatos fejlődését, művészi gazdagodását. Az *Áfium* e téren a tetőpontot jelenti, de hogy mekkora művészi képességek birtokában volt Zrínyi, azt még e röpirat után is világosan mutatja erdélyi barátjához intézett híres levele (1663. május), valamint a *Montecuccoli polemia* és a *Lipót-émlékirat*.

Utolsó írásai vetik fel világnézetének egy nagyon figyelemreméltó változását, a fatalizmus jelentkezését gondolatvilágában. Azért nevezetes ez, mert a machiavellizmus — Zrínyi világnézetének alaprétege — az akarat teljes szabadságát, az emberi képességek kibontásának határtalan lehetőségeit hirdeti. Justus Lipsius újsztoikus elméletére, mint Zrínyi fatalizmusának egyik lehetséges kialakító-jára való hivatkozás itt valószínű, de további vizsgálatot kíván. Justus Lipsius rendszere ugyanis gyökerében reakciós ideológia, a polgári megtorpanás és képmutatás jelentkezése, Magyarország hatása azonban már kezdetől fogva más irányú, a magyar helytállást erősíti. Laskai János a *De constantia* előszavában (Debrecen 1641, RMK. I. 714) így ír: »Mert ez széles Világnak minden nemzeti közzül mellyiknek vagyon nagyobb szüksége az Álhatatosságra, mint a Magyar Nemzetnek?... hazudgyak benne, ha nyomorultabbat találz a Magyar Nemzetnél. Ennek régi jó híre-neve, népeket rettentő Vitézi erőssége, méltóságos szabadsága, csak emlékezetben maradt: Valósága tellyességgel el költ. Lappangunk, az önnön hazánkban is buydosunk... De te Lipsi jőy-elő egy kevéssé: mutogasd meg minékünk, hogy mind ezek emberi dolgok;... így kell ezeknek szükségképpen következni;... nem csak mi raytunk és nem ugyanon történtek; és hogy így lesznek, míg ez Világ leszen.« Justus Lipsius fordítója az újsztoicizmusból leszúri a magyar fátum és a magyar helytállás filozófiáját. Akárcsak Zrínyi.

Néhány filológiai apróságot még, talán csak azért, hogy Zrínyi igazítá bizonyítsuk: »nihil perfectum sub Sole, nam nec chorda sonum dat, quem vult manus et mens.«

Bethlen Miklós *Önéletírása* nem azt mondja, hogy Zrínyi vitézeivel evett együtt első felesége idejében, hanem csak azt, hogy »uraimékkal«, azaz nagyszámú udvari és hadi tisztjével: katonasága nyilván be sem fért volna a »nagy palotába«. (34. l.) — Findzsa *fincán* helyett bizonyára sajtóhiba (180. l.). — IV. Henriket nem a jezsuiták gyilkolták meg, csak őket gyanúsították Mariana jezsuita hírhedt irata alapján (De rege et regis institutione libri III. Toledo 1599), amelyet Aquaviva jezsuita generális is kénytelen volt elítélni 1610 júliusában (290. l.). — Megjegyezni kívánom, hogy a *Mátyás király Giskráról* szóló egyik mondatában ajánlott javításom az *addig* szóra is kiterjed. A mondat az én javaslatom szerint így kezdődik: »Más király alig várta volna, hogy kezébe kaphassa, hogy *hurcolhatta* volna széllel stb.« (375. l.). »Hisz nemzetségünket, ősatyáinkat, s mindazt, amit nem magunk tettünk, alig nevezem magunkéink« nem Homeros-idézet. Ovidius *Metamorphoses* c. művéből való (XIII. 140—141) s Ajaxnak és Ulyssesnek Achilles fegyvereiért folytatott vitájában hangzik el. Zrínyi ugyaninnen idézi nem egyszer (pl. a Montecuccoli-röpirat végén) Ajax zárószavait: »Spectemur agendo!« (378. l.). — A két Hunyadi-fiú fejéről mondott gúnyos Cillei-idézetrel kapcsolatban a Mátyás-tanulmányban nincs szó ágyúgolyókról, hanem a tekejatek két golyójáról, amellyel »a közép ottomannus rendben« is ki lehet ütni a királyt: a kép nagyon szellemesen a tekejatek körében marad (395. l.). A sokszor emlegetett »Jupiter quem perdere vult, dementat« szintén nem Homeros-idézet: görögül először az *Antigone* egyik ókori scholionjában jelenik meg, latinul Publilius Syrusnál olvassuk (398. l.). A köz *hadak* kifejezés nem csupán közkatonaságot jelent, hanem általában országos hadsereget, hiszen Zrínyi a tisztekről is kegyetlenül sötét képet fest (436. l.). Végezetül még annyit, hogy Kossuth Lajosnak 1848. júl. 11-én mondott híres beszédében *Áfium* inspirációt látok.

Ismertetésünk végére érve, látjuk, hogy mily keveset tudunk mondani Klaniczay Tibor gazdag tartalmú monográfiájáról. E mű kitűnő szintézise után is maradtak még megvilágítatlan pontok Zrínyi életében (pl. második házasságának kérdése), tovább vitandó részletek műveinek értelmezésében (pl. nyelv, stílus, verselés, utóélet stb.), annyi azonban kétségtelen, hogy egyrészt minden további munkának nélkülözhetetlen alapja lesz, másfelől a marxizmus szempontjainak irodalomtudományi alkalmazása terén is példaszéredmény.

Bán Imre